

צורפים יהודים בירושלים

בראשית התקופה העות'מאנית

אמנון כהן

אחד העיסוקים הכלכליים החשובים בין יהודי ירושלים מראשית השלטון העות'מאני היה פעילות של הצורפים היהודים. כך היה גם במאות מאוחרות יותר, אבל התמונה שנשרטט להלן מתבססת כולה על מסמכים מן המאה השש־עשרה בלבד, שנמצאו בארכיון בית־הדין המוסלמי של ירושלים.¹

אוכלוסיית ירושלים במאה ה־16, שהיתה רובה מוסלמית ומיעוטה יהודית ונוצרית, מנתה בין 10 אלפים נפש ובתוכם כאלף יהודים — בנקודת־השפל שלה בהתחלת המאה, והגיעה ל־15 אלף נפש ובתוכם כאלפיים יהודים — בנקודת־השיא שלה כאמצע המאה לערך.² ירושלים היתה אחת הערים המרכזיות בארץ־ישראל באותה תקופה ושימשה מרכז של מינהל, של מסחר ושל דת. משלוש הבחינות הללו היתה חשיבות רבה למקצוע הצורפות ולמוצריו. ראשית, נתנו הצורפים היהודים בירושלים שירותים מקצועיים לתושבי עירם, לרבות המושלים וראשי המינהל שבה, שהיו מצרפני התכשיטים החשובים במיוחד. שנית, הצורפים היהודים בירושלים נתנו שירותים לעולי־הרגל הנוצרים, היהודים ואף המוסלמים — שבאו לירושלים לבקר במקומות הקדושים שבה. שלישית, ירושלים נתנה שירותי צורפות לכפריים מן הסביבה, קרובים כרחוקים.

הצורפים היהודים בירושלים עסקו הן בייצור והן בתיקון של תכשיטים. מרשימות בית־הדין המוסלמי של העיר עולה באופן ברור, שהפעילות בשני התחומים הללו היתה רבה מאוד. ה'ייצור' כלל תשמישי קדושה ואביזרי יום־יום; ואלו ה'תיקון' כלל גם 'שיפוץ' התכשיט, שינוי צורתו והסבתו לתכשיט אחר. החומרים ששימשו לתכשיטים היו כסף וזהב. אמנם בתכשיטים שמתוארים בספרי בית־הדין המוסלמי נזכרות פה ושם פנינים, אבל אין שום איזכור או רמז לכך שיצרו, קבעו או קיבעו אבנים יקרות בתכשיטים. עם זאת, העדר איזכור כזה אינו בגדר הוכחה פוזיטיבית, וייתכן שהצורפים היהודים לפחות תיקנו תכשיטים משובצים באבנים יקרות.

1. נוסח מורחב ומתועד של דברים אלה ימצא הקורא בספרי, יהודי ירושלים באספקלריה מוסלמית — חייה של קהילה במזרח במאה השש־עשרה, שעתידי לצאת לאור בהוצאת יד יצחק בן־צבי.

2. על ארכיון זה ראה ספרי, יהודי ירושלים במאה השש־עשרה, ירושלים תשל"ו, עמודים 9-13. על כך בהרחבה ראה: A. Cohen and B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton University Press, 1978, pp. 81-94

הפעילות בתכשיטי כסף היתה הרבה יותר מרובה מאשר בתכשיטי זהב. יתירה מזאת, על תכשיטי זהב אנחנו למדים, כי תיקנו ושיפצו אותם, אולם בשום מקום לא נזכר כי ייצרו אותם בירושלים. ואלו על תכשיטי כסף, נוסף לידיעות הרבות על תיקונם ועל שיפוצם יש הרבה מאוד תעודות על ייצורם בירושלים. אפשר להעז ולומר שהתכשיטנים בירושלים ייצרו תכשיטים בירושלים מכסף, ודאי מן הסוגים והדגמים המופרים מארצות אחרות במזרח התיכון.

בירושלים היו צורפים מוסלמים, יהודים ונוצרים — לפי סדר מספרי זה, ההולם גם את סדר הגודל של קהילותיהם בעיר. בעלי-מקצוע בירושלים באותה תקופה, וגם אחריה, היו מאוגדים באיגודים מקצועיים, בדומה לגילדות שפעלו בתקופות היסטוריות אחרות, וביניהם היה איגוד הצורפים. החבר בגילדת הצורפים נקרא 'צאיג' (בלשון-רבים 'ציאג', ומלאכתם, הצורפות, נקראת 'ציאגה'), הוא הכיטי ששימש באותם ימים לכנות בו צורף. שם זה מצוי כשם משפחה של יהודים מארצות המזרח, שהם או אחד מאבותיהם עסקו במקצוע זה. בגילדה הזאת התאגדו צורפים יהודים, מוסלמים ונוצרים. כלומר, אף-על-פי שבקרב התושבים היתה הפרדה ברורה לעדות שונות הרי בתחום המקצועי הזה היו הצורפים בני כל הדתות מאוגדים בגילדה אחת. בראש האיגוד המקצועי הזה עמד 'שיח', שהיה אחראי על הגילדה ועל פעילותם של חבריה. אחריותו, כפי שעולה באופן ברור מתוך הכתובים, באה לידי ביטוי הן בעניינים שבין הצורפים לעצמם והן כחוליית-קשר בין השלטון לצורפים. תפקידיו העיקריים היו כדלקמן: הוא היה הסמכות המקצועית העליונה, ששימשה בורר אחרון בכל בירור מקצועי על הייצור, על הדגם או על הרמה של מוצר. גם בסיכוסוכים כספיים, ואלי גם אישיים, בינם לבין עצמם היו הצורפים באים להדיין בפני השיח ועל פיו יישק דבר. הקניות של חומרי-הגלם, הן הזהב והן הכסף, נעשו במרוכז באמצעות ראש הגילדה. הוא גם קבע את המחירים של המוצרים המוגמרים וקביעתו חייבה את כולם. הוא היה מקבל לבדיקה תכשיטים לפני שנמסרו לקונה כדי לתת גושפנקא על טיבם. לראש הגילדה היו, אס-כך, סמכויות מינהליות בתחום היחסים בין הצורפים לשלטון; סמכויות שיפוטיות בין הצורפים לעצמם; סמכויות מקצועיות, כלכליות ואחרות בתחום המיוחד של ארגון פעילות הגילדה. מי שביקש להיות צורף היה צריך לפנות אל הגילדה וללמוד את המקצוע מבעל-מלאכה. את הגושפנקא לכך שפלוני אכן נהיה צורף היה נותן שיח' הגילדה.

יכולנו להניח שבמדינה מוסלמית ובעיר שרוב תושביה מוסלמים, יהיה שיח' הגילדה אף הוא מוסלמי. ואכן, בחלק גדול מהמאה ה-16 שימש מוסלמי כשיח' גילדת הצורפים. אולם היו גם יהודים שעמדו בראש גילדה זו.

אזכיר שתי דוגמאות לכך. ב-1592 התלוננה משלחת של צורפים לפני האינסטאנציה הגבוהה בירושלים על המומחה, 'האוסתה', שלהם שהיה מוסלמי ועמד בראש הגילדה. הם אמרו שהם אינם שבעי-רצון מראש הגילדה שלהם, כי הוא עושק אותם, וביקשו להחליף אותו. ואכן הוחלט, על סמך בקשתם, להחליפו.

ובמקומו מונה במארס אותה שנה ראש גילדה יהודי. זה האחרון התמנה על דעתם של כל הצורפים ועל ידי הרשות – הקאדי המוסלמי. אותו יהודי, ארסלאן בן שועא שמו, שהוא אריה בן יהושע, נקבע כפוסק אחרון בכל אותם תחומים שתוארו לעיל. גם שלושים ושלוש שנים קודם לכן התמנה יהודי בשם מוסא בן הארון, שהוא משה בן הארון, כשיח' הגילדה של כל הצורפים, בני הדתות השונות בירושלים.

סילוקו של ראש הגילדה המוסלמי מתפקידו, כמתואר לעיל, אירע ודאי מפני שהוא גזל מהצורפים חלק גדול מפרנסתם. היה מקובל שהשיח' היה גובה אחוז מסויים מהיצרנים תמורת הבדיקות שבדק והאישורים שנתן, והם התלוננו על השיח' המוסלמי הנזכר שגבה מהם עד כרי מחצית הרווח. מכל מקום, אף אחד לא שמח להסיר את ראש הגילדה המוסלמי ולמנות יהודי תחתיו, והדבר נעשה בגלל העושה שעשק המודח ולא בגלל אי-מיומנותו המקצועית.

לסיכום, בירושלים פעלה גילדה רב-עדתית של צורפים, שעסקה במיגוון רב מאוד של פעולות, בראשה עמד שיח' הגילדה ופעמים לא מעטות הוא היה יהודי.

שאלה שנייה שיש לבדוק היא איפה נעשו הפעילויות של הצורפים? כמובן באֶטְאָלִיָה, ובערבית קוראים לה פשוט 'חנות', של הצורף. אבל איפה היו ממוקמות ה'חנויות' הללו? בירושלים באותה תקופה היה שוק של צורפים. בהתחלת המאה ה-16 היו צורפים פזורים בשווקים שונים בעיר, בחנויות ואף בבתים. אבל השלטון המרכזי, במסגרת פעולותיו לפיתוח ירושלים, רצה לקדם את סקטור הצורפות ולכן גם לרכז את פעילותו במקום אחד. מאמצע המאה ה-16 נקבע שהצורפים בירושלים יעבדו בחנויות שתימצאנה בריכוז אחד, בחלק מן השוק הכללי, שייקבע כשוק הצורפים. ביצועה של החלטה זו לא היה קל. הצורפים היו רגילים לעבוד כל אחד בפנינתו ולא הסכימו שיזיזו אותם, אפילו מרחק של רחובות אחדים. לכן תוקנו תקנות שונות שבאו לאכוף על הצורפים לעבוד ולרכז את פעילותם באותו שוק הצורפים. למרות כל זאת, רצה חלק מהם להמשיך ולעבוד בשוק עושי המחצלות, למשל, או בשווקים אחרים. בערך בשנת 1560 רוכז רוב הצורפים בירושלים, יהודים ולא-יהודים, בשוק הצורפים, שבו בלבד היו צריכים לעשות את מלאכתם. חמש שנים אחר-כך אנחנו מוצאים, שתבעו לדין צורף יהודי ואמרו לו: הייתכן שאתה לא עבדת לעבוד בשוק הצורפים עם כולם? הוא השיב ואמר, כי למרות יתרונותיו של השוק החדש הוא חשוך מדי; הואיל והצורף עצמו הוא קצר-רואי אין הוא יכול לעשות את עבודתו כראוי בתאורה בלתי מספקת, ולכן ביקש להמשיך במלאכת הצורפות שלו בחנות ברובע היהודי, שבה היה רגיל לעבוד זה שנים רבות. ואכן, נענתה בקשתו של אותו צורף, שאולי זקן היה. היה בכך חריג, וייתכן שנמצאו חריגים נוספים, אך מהמחצית השנייה של שנות השישים ואילך ריכוז הצורפים בירושלים, והצורפים היהודים בתוכם, את פעילותם בשוק הצורפים, ורק שם מותר היה להם לקנות, למכור ולייצר חפצי כסף.

בנוסף על השוק הזה, שבו נעשה עיקר מלאכת הצורפות, סבבו הצורפים היהודים גם מחוץ לירושלים. הם יצאו לכפרים ושם עסקו בתיקון, בייצור ובקנייה של תכשיטים מהפלאחים. הצורפים שפעלו מחוץ לירושלים עשו זאת ברשות מפורשת, אבל בתוך ירושלים נאסר עליהם לעבוד מחוץ לאותו שוק, כי בדרך זו קיוו השלטונות לפקח על המחירים. שהרי הצורפים עסקו בחומרים יקרים מאוד, והאחראים על השוק רצו למנוע הפקעת מחירים. קביעה של מחירים, בעיקר לחומרי-הגלם, נעשתה כדי להבטיח, שאכן הצורפים לא יפקיעו את מחירי התכשיטים. אז נקבעו בירושלים שני מחירים למתכת כסף, על-פי אבחנה בין שני סוגים: (1) כסף טהור (2) כסף בן 14 קאראט (סגסוגת המכילה כשישים אחוז כסף). מחירי התכשיטים נקבעו על-פי סוג הכסף שממנו נעשה התכשיט, וזה היה המרכיב הבלתי-משתנה במחיר, וכן על-פי רמת מיומנותו וכשרונו של הצורף והעבודה שהשקיע בתכשיט.

צווי בית-הדין המוסלמי כוללים רשימה ארוכה של תכשיטים שיצרו תכשיטנים יהודים. התכשיטים מתחלקים לשתי קבוצות: (1) תכשיטים יותר פשוטים שנקראו 'תכשיטי פלאחים', בעיקר אצעדות לידיים, לצואר ולרגליים ('אסורת אל-פלאחין ואתואקהם וח'לאח'ילהם'). תכשיטים כאלה מופיעים אף בתיאוריו ובציוריו של ליינ במצרים מן המאה התשע-עשרה.³ (2) תכשיטים יותר מסובכים לייצור ולכן גם הרבה יותר יקרים, וביניהם ענקים ('בגמא', 'ג'נאזיר'), צמידים, עגילים ותליונים מסוגים שונים.

עונת השפע של יצרני התכשיטים היהודים בירושלים היתה האביב, בעת חגי הפסח והפסחא, שלקראתם הגיעו צליינים רבים לירושלים, הן יהודים והן נוצרים. הצורפים מכרו אז הרבה תכשיטים ליהודים, למוסלמים ולנוצרים, לתושבי העיר ולעולי-הרגל שבה, ואף היו חייבים בתשלום סכומים גדולים לשלטונות. המס המיוחד שהוטל על הצורפים נגבה מן הגילדה שלהם. הצורפים היהודים הסכימו לשלם שני שלישים מן סך-הכל המס הנדרש, כלומר הם מכרו הרבה יותר מהצורפים הנוצרים והמוסלמים, ולכן היו מוכנים לשלם יותר מעמיתיהם למקצוע.

מה היה מספרם של הצורפים היהודים? אין במקורותינו תשובה מלאה על כך, אבל מתוך כרכי ארכיון בית-הדין אפשר ללקט את השמות של הצורפים היהודים והתאריכים שבהם הופיעו בפני הקאדי המוסלמי. בשנים מסוימות היו בעת ובעונה אחת שישה ואף שבעה יהודים שעסקו בצורפות בירושלים, בשנים אחרות, לקראת סוף המאה, הגיע מספרם ליותר מעשרה. זהו מספר גדול, יחסית, בקהילה שמנתה כאלף נפש. יתירה מזאת, סביר להניח כי נוסף לצורפים שבאו לערכאות היו צורפים יהודים אחרים, שלא הגיעו לבית-המשפט, כך שמספר הצורפים היהודים בירושלים היה גדול יותר.

E.W. Lane, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians*, London 3
1836, pp. 566-577

מקצוע הצורפות עבר במשפחות היהודיות (כמו הלא־יהודיות) מאב לבן. חלק מהצורפים נמנה עם העדה הקראית בירושלים, שבניה היו ידועים בעיסוקם זה גם בדורות קודמים. היו אף שמות של צורפים רבנים. עמידתם של יהודים אחדים בראש גילדת הצורפים מעידה על המיומנות המקצועית הגבוהה של יהודים במקצוע זה בירושלים, והיא ודאי סייעה לכך שחלק מהם הגיע למצב כלכלי משופר מאוד. היו ביניהם אפילו עשירים למדי, שזכו גם לעמדות־כוח ולהשפעה פוליטית. האחראי על הקהילה היהודית בירושלים — לפחות במקרה אחד, בשנות השישים המוקדמות — היה הצורף מסעוד בן נפתלי, שהוציא והביא בפני השלטונות את כל ענייני הציבור של היהודים.

את הפעילות של הצורפים היהודים בירושלים יש לראות, אפוא, לא רק כפעילות כלכלית־פרודוקטיבית ולא רק כחלק נכבד ביותר מן הפעילות של הצורפים בכלל, אלא גם כפעילות של סקטור בקהילה היהודית, שהגיע לחשיבות רבה בתחום הכלכלי, האומנותי, החברתי ואף הפוליטי הפנימי. מבחינה זאת יש בחומר הארכיוני המוסלמי בירושלים מראשית השלטון העות'מאני, הנפרש לעינינו, כדי לפתוח צוהר חדש ולשפוך אור נוסף על חיי היהודים.